

ЈОВАН ЧАБЕНОВИЋ

МАРКО МИЉАНОВ У КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИ

Афирмативна усмена и писана ријеч пратила је Марка Миљанова од његовог ступања у друштвени живот. Он је врло рано постао јунак усмене књижевности о коме су се причале приче и пјевале пјесме, што је у то доба била необична и ријетка појава. Писало се и говорило о његовом учешћу у херцеговачком устанку и у другим народним покретима за ослобођење од туђина. Готово истовремено он се јавља као историјски лик који је учествовао у стварању државе и ширењу њених граница, и као епски јунак разгранате усмене литературе.

И након губљења државне службе (1882) и прекида тока једног интензивног живота и рада, Марко Миљанов се није предавао и мирио са поразом, него је повео борбу против људске пролазности и друштвене неправде. Овај други период његова живота карактерише велика стваралачка активност. Живећи повучено на Медуну, он је скретао на себе пажњу као слободоуман дух, отворени мудар саговорник, познавалац народног живота и традиције. Савременике је привлачила његова разборитост, шира национална оријентација, критички однос према појавама и личностима, усправан став према моћнима. Све то није остављало људе равнодушним, па су многи стали на његову страну у неравној политичкој борби коју је водио. Његовој популарности допринијело је и сазнање да се бави књижевним радом. У томе су видну улогу имали новинари и публицисти Спиридон Гопчевић,¹ Арсо Пајевић,² чешки књижевник Јозеф Холечек³ и др.

¹ Спиридон Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876—1878*, Београд, Војно дело, 1963. Превели са њемачког: Томица Никчевић и Бранко Пајевић.

² Арсо Пајевић, *Црна Гора и Херцеговина*, Нови Сад, 1891.

³ О Холечековим радовима о Црној Гори и Марку Миљанову в. Радован Лалић, „О Јозефу Холечеку“, *Стварање*, Цетиње, XIV, 1959, 7—8, 624—641.

Мало је писаца у нашој књижевности који су били толико времена актуелни, о којима се готово непрекидно писало од појаве његових дјела па до данас. Поводи за писање били су различити, за вријеме живота то су били догађаји у којима је учествовао, идеје које је заступао, особине које је посједовао, поступке које је чинио. Послије смрти томе је допринијело објављивање његових дјела, појава радова о њему, разни јубилеји, и др.

Врло много је писано поводом његове смрти 1901. године. У току читаве године југословенске и словенске новине доносиле су прегледе његова живота и рада. У *Гласу Црногорца*⁴ објављен је опширан некролог у коме се уздржано говори о његовом животу, заслугама и смрти. У томе прилогу није приказан шири значај Маркове личности, али његова фигура није миноризирана. Такође није споменут његов књижевни рад који на Цетињу није био признат а можда ни познат. Док је радио на припремању већих Маркових дјела Љубомир Ковачевић је уступио неким редакцијама мање рукописе за објављивање. Захваљујући томе објављен је Марков рад *Нешто о Братоножићима* у „Новој искри“ у јануару 1901. године. Тако се постепено на свијет помаљало једно књижевно дјело које ће скренути пажњу на себе.

Објављивање *Примјера чојства и јунаштва* 1901. године представља први повод да се о Марку пише као о писцу. Јован Скерлић дао је највећу подршку књижевном раду Марка Миљанова афирмативном критиком која остаје у темељима свега што је потом писано о војводином дјелу.⁵ Скерлићева критика прве и најзначајније војводине књиге, била је прва права књижевна критика тога дјела. Велики критичар говорио је сажето и језгровито о успјешној појави старог ратника на књижевном пољу и о ријетким одликама његова дјела. Истакао је ведрину Маркових прича, њихову снажну мисао и висок етнички значај. Указао је на пишчев стил (необичан, прост, снажан, изразит, јасан). У тој критици приказани су у јединству Марков морал и поглед на свијет, човјечност његових јунака и њихов алтруизам. Такав свијет моралних личности почетком вијека био је риједак, али потребан као узор и подстицај, па су *Примјери* са тога становишта приказани и прихваћени као изузетно дјело.

Ако бисмо парафразирали ријечи Михаила Вукчевића да су *Примјери чојства и јунаштва* као извидница испред других Маркових дјела „изазвали опште допадање и великом војнику осигурали место међу писцима“,⁶ могли бисмо рећи да је Скерлићева критика извршила снажан утицај на критичку мисао која се касније јавила и да је допринијела да Марко Миљанов још од почетка заузме истакнуто мјесто у нашој књижевности.

⁴ *Глас Црногорца*, 1901, бр. 6, 2—3.

⁵ Јован Скерлић, *Примјери чојства и јунаштва*, Београд, 1901, *Српски књижевни гласник*, Београд, 1901, књ. III, бр. 6, на стр. 129.

⁶ Михаило Вукчевић, *Кад крв узаври*, Београд, 1931, на стр. 1. У рукопису.

Изузетном личношћу и необичним дјелом овај писац је скренуо на себе пажњу књижевне јавности, па се рано јавила потреба да се његов живот и рад свестраније сагледају и прикажу. И Љубомир Ковачевић се обратио Михаилу Вукчевићу да за прво издање дјела *Племе Кучи* напише војводину биографију, што је он урадио и у оквиру предговора дјелу о Кучима опширно изложио Марков живот и рад, али је врло мало простора поклонии његовим дјелима.⁷

Појава књиге *Племе Кучи у народној причи и пјесми* био је нов повод за писање о Марковом стваралаштву. У малобројним приказима који су о овој књизи написани истакнута је васпитна вриједност дјела. „Овакво дјело... било би добит за сваку, а некмоли за нашу малу књижевност“ пише Јован Ердељановић и додаје: „Мало имамо у нашој књижевности овако марљиво урађених и изданих књига као што је ова“.⁸

Ипак, дјело о Кучима није доживјело већи успјех код критике, критика се њиме мало бавила, па није улазило у уже изборе из Маркове прозе. Дјело о Арбанасима било је боље среће са издавачима, критиком и читаоцима. Штампано је два пута у краћем временском размаку (1904/1905. и 1907. године) у знатно већем тиражу него дјело о Кучима.

О дјелима Марка Миљанова највише је писано у оним временима када су били угрожени слобода и живот народа и када је било потребно подизати борбени дух омладине.

Шири преглед живота и књижевног рада Марка Миљанова, који је објавио Трифун Букић 1912/13. године⁹ представља почетак његовог педесетогодишњег бављења стваралаштвом овога писца. У овоме раном раду Букић је прегледно приказао војводин живот и дјело. Доста простора посветио је Марковом стваралаштву. Посматрајући Маркову књижевну ријеч у контексту стваралаштва Његоша, Љубише, Љубе Ненадовића, књаза Николе и Матавуља, Букић закључује да нико прије Марка није писао у оном правцу у коме је он стварао.

Двадесетих година 20. вијека Војвођанин Васа Стајић широко разматра књижевне, културноисторијске и васпитне теме које налази у дјелима Марка Миљанова и неких других писаца наглашавајући васпитни утицај који су војводина дјела вршила на читаоце.¹⁰ Њега узима за истакнутог представника оне књижевности која је изникла на основама народног живота и стваралаштва и која поставља битна питања народног опстанка и борбе за слободу. Такав је, по Стајиће-

⁷ Предговор књизи: Марко Миљанов, *Племе Кучи у народној причи и пјесми*, Београд, 1904, V—XLV.

⁸ Јован Ердељановић, „Марко Миљанов, *Племе Кучи у народној причи и пјесми*“, *Преглед географске литературе о Балканском полуострву*, св. V (за 1901—1905. год.), Београд, 1908, на стр. 1. Уредио Јован Цвијић.

⁹ „Војвода Марко Миљанов“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1913, књ. 292, св. 2, стр. 24; књ. 293, св. 3, стр. 36—52.

¹⁰ Васа Стајић, *Између живота и књижевности*, чланци и белешке, Панчево, 1922. Прилози објављени између 1913. и 1920.

вим ријечима, „случај дивног војводе Марка Миљанова који је са три своје књиге показао више литерарних способности но сви такозвани популарни књижевници нашега рода“.¹¹ Иако је био свјестан недостатака војводиног образовања и недорађености његова дјела, Стајићу то није сметало да високо оцијени Марков књижевни рад, да истакне његов подухват у књижевности, да га сврста међу прве писце које треба изучавати у школама. Стајић убраја три књиге Марка Миљанова у „највише национална дела наше књижевности“ у којима се виде „наше судбине, наши ставови пред етичким проблемима“.¹²

Трифун Букић 1930. године приредио је цјелокупна дјела Марка Миљанова у издању београдске Просвете. Редактор је проширио и продубио свој ранији рад из 1912/1913. године као предговор у коме је дао нову грађу и изложио нове погледе на пишчево стваралаштво. У предговору овог издању Букић је дао значајније мјесто књижевном стварању Марка Миљанова него у ранијем раду. Критичар сада закључује да је Марково дјело „од правог и трајног значаја“.

Појава овога издања привукла је пажњу књижевне критике, па је Велимир Живојиновић написао вриједан прилог, један од најуспјелијих, о војводином дјелу *Племе Кучи у народној причи и пјесми*.¹³ У томе раду критичар шире разматра карактер Маркова стваралаштва и указује на особености његова приповиједања дајући високо мјесто дјелу о Кучима. По ријечима овога аутора, војвода није био историчар нити научник као што није био ни прави књижевник, него је био човјек у коме је било нагомилано народно предање „у причи и пјесми“ чију високу националну и етичку вриједност је дубоко осјећао и желио да сачува од заборава. По мишљењу Живојиновића, *Племе Кучи* једино је војводино дјело које је добро компоновано, „које има свој прави почетак и свој прави крај“. Анализа Маркова дјела коју је извршио овај критичар упућује на закључке да је ово дјело „по садржини и по духу оно што и *Примјери чојства и јунаштва*“.¹⁴ Зато овај аутор замјера издавачу што је хроникеру о Кучима изоставио из цјелокупних дјела.

У то вријеме Марково дјело привлачило је научнике и ван наше земље и језика. У сажетом прегледу српскохрватске књижевности њемачки слависта Герхард Геземан 1930. године изложио је своје идеје о динарском етничком типу и о његовим одликама.¹⁵ Ово Геземаново гледиште настало је под утицајем Цвијићевог учења о пси-

¹¹ Исто, стр. 20.

¹² Исто, 77.

¹³ Велимир Живојиновић, „Дела Марка Миљанова“, *Мисао*, Београд, XXXIV, св. 3—4, стр. 251—252. — Приказ на целокупна дела, Београд, Просвета, 1930, приредио Трифун Букић.

¹⁴ Исто, 252.

¹⁵ Герхард Геземан, *Српскохрватска књижевност*, Београд, Геца Кон, 1934.

хичким особинама Динараца. Геземан пише да су Динарци ратници, људи интелектуално обдарени и са чврстим моралним принципима, који се боре за велике идеје. Они су често самоуци са великом стваралачком снагом, какви су били Вук, Његош, Марко Миљанов и др. По ријечима овога аутора, Марко Миљанов је посљедњи велики представник у томе дугоме низу.

Геземан је наставио са прочувањем ове теме и у току рата, па је у Берлину 1943. године објавио дјело о Црној Гори и о Марку Миљанову под насловом *Херојски животни облици (Heroische Lebensform)*.¹⁶ На материјалу црногорских анегдота и друге грађе Геземан је истакао неке духовне одлике патријархалних заједница које су се најдуже очувале. Његове идеје и оцјене имале су знатног утицаја на друге ауторе који су писали о овоме писцу.

Од писаца који су тридесетих година највећу пажњу поклонили војводином дјелу треба споменути Блажа Поповића, професора који је објавио више фрагмената о животу и раду Марка Миљанова.¹⁷ У надахнутом осврту Вељко Петровић¹⁸ налази у *Примјерима* високе умјетничке вриједности. По његовим ријечима, Марко је „успео да створи ремек дело језичке, стилске и приказивачке уметности“. „Смело се може рећи — наставља Петровић — осећањем мере, размера, тона, премашно је и Његоша и Љубишу и Матавуља“.¹⁹ Када то каже, критичар има у виду „гранитно збијање“ текста које је остварено у *Примјерима*. Овдје се намеће поређење овога Петровићевог и раније изреченог Букићевог суда о Марковом дјелу. Оно што је Букић означио као недостатак прозе Марка Миљанова, — назвавши то одсуством „хармоније и уметничког распореда“, Вељко Петровић налази као високо остварење у Марковом дјелу и истиче пишчево ријетко „осећање мере, размера и тона“. То је један од најпохвалнијих судова о Марку Миљанову и његовом дјелу који су изречени са умјетничког становишта. Говорити о мајсторству приповједачке форме, а притоме имати у виду оно што је написао Матавуљ у прози („мајстор приповедач“) представља врло високу оцјену и велики ризик да се у томе суду претјера. На жалост, Петровић није развио своје тезе нити је документовао своје оцјене.

Након готово двадесет година Вељко Петровић се поново осврнуо на Марково дјело и о њему поново изнио своје утиске из младости.²⁰ „Све је речено једноставно, згуснуто и снажно, ни мање ни

¹⁶ Г. Геземан, *Чојство и јунаштво старих Црногораца*, Цетиње, Обод, 1969. Превео са њемачког Радосав Меденица.

¹⁷ Блажо Поповић, „Марко Миљанов о Арбанасима“, *Годишњак наставника подгоричке гимназије*, III, 1932, 47—100; „О Примјерима чојства и јунаштва“, *Годишњак наставника*... IV, 1933, 4, 38—50.

¹⁸ Вељко Петровић, *Сабрана дела*, VI, Нови Сад, Матица српска 1958. — Цитирано према: Марко Миљанов, *Сабрана дјела V*, Титоград, Графички завод, 1967, 223—229.

¹⁹ Исто, 226.

²⁰ Драгутин Огњановић, „Сусрети са Вељком Петровићем“ (интервју), *Књижевне новине*, Београд, XX/1968, бр. 332, на стр. 12.

више него колико је потребно“. Овај утисак о Марковом дјелу, који је истакнути писац носио толико година, произашао је не само из његовог личног односа према Марку Миљанову, него и из ширег става — идеолошког, филозофског, естетског који се састоји у давању предности народној, животној, борбеној пјесничкој ријечи на супрот грађанској, господској која „лева хризантемама, стазама у парковима и фонтанама“. Слично осјећање изразили су Скерлић, Васа Стајић и др.²¹

Литература о Марку Миљанову до другог свјетског рата непрестано се повећавала и тематски разграњавала. Писцима се као предмет наметала Маркова биографија, а не само књижевно дјело, из ње су издвајали и освјетљавали оне догађаје који зраче љепотом и снагом примјера.

Четрдесетогодишњица војводине смрти обиљежена је једним скромним али занимљивим издањем *Примјера* чији је издавач био Савез сокола Краљевине Југославије.²² Редактор и писац предговора Димитрије Митриновић још једном наглашава васпитну врлиједност овога дјела и истиче снажан патриотски утицај који оно врши на омладину. То је друго Марково дјело које је приређено за штампу ради постизања васпитних задатака.²³ У оба случаја угроженом народу и земљи требало је дати узоре херојских предака, храбрих људи високе националне свијести, неизмјерне одлучности и пожртвовања. По мишљењу издавача и редактора, Маркове приче уливају наду, развијају самопоуздање, подстичу отпор према злу.

О Марку Миљанову писано је и у току рата у квислиншкој штампи у разним нашим срединама: у *Гласу Црногорца* на Цетињу 1942. године, у листу *Новине* у Загребу 1944. године и у *Donauzeitungu* у Београду 1942. године. То значи да су непријатељи слободе и прогреса хтјели да Марково дјело уграде у своју „културну“ баштину. У том суровом времену објављена је већ споменућа књига Герхарда Геземана о Црној Гори и Марку Миљанову. Црна Гора је послужила Геземану као образац племенског друштва са свим његовим одликама које су у другим народима давно нестале. По ријечима њемачког слависте, Марко Миљанов је био необично риједак примјер хероја кога је такво друштво могло да створи, а који се јавио као највиши израз племског друштва у вријеме када је то друштво пропадало у

²¹ Говорећи о стваралаштву С. М. Љубише, Исидора Секулић у крупном плану и фигуративно приказује језик којим су писали Његош, Љубиша и Марко Миљанов готово истим ријечима као Петровић. „То је кристална палата наших идеја, пуна реда, логике, симетрије“. Тај став Исидора прецизира тврђом да „ред и симетрија тога језика и те мисли не иду толико у тесан оквир уметничке приче колико у добар ток и здрав ритам усменог причања“.

²² Марко Миљанов, *Примјери чојства и јунаштва*, Београд, издање Савеза сокола Краљевине Југославије, 1941.

²³ *Нови Србин*, часопис Срба средњошколаца у Угарској, који је уређивао Васа Стајић, донио је у наставцима повијест о српским хајдучима по Марковом дјелу *Живот и обичаји Арбанаса*. Сомбор, 1912. и 1913, св. 2, 3—4, 5—10.

сукобу са новим снагама. У осврту на војводину личност и на књижевни рад Геземен каже да је он „не само најбољи од свих Црногораца“ него је и „најбољи приповедач и сакупљач кратких прича кога имамо“.²⁴ На жалост, Геземен није посветио онолику пажњу војводином књижевном дјелу као његовој личности.

Интересовање за Марково стваралаштво настављено је последице другог свјетског рата када је то дјело прихваћено као драгоцено наслеђе и упориште за револуционарне акције новог друштва. Прво последијератно издање Маркових дјела, које је објавила београдска Просвета 1947. године у редакцији Вида Латковића и са предговором Милована Биласа, обухватило је сва три већа војводина дјела са мањим или већим скраћењима. Мисао из предговора да је Марко Миљанов „као писац... у извјесном смислу претходник Његоша и Љубише“, да је ближи народној књижевности од споменутих и других писаца, представља покушај да се типолошки одреди његово мјесто у развоју наше књижевности.

У обимнијем дјелу *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Саве и Василија до 1918. године* (1951) Трифун Букић је дао истакнуто мјесто Марку Миљанову.²⁵ У томе раду војводином књижевном дјелу дато је у ширем књижевноисторијском прегледу црногорске књижевности. Поред тога, Букић је 1957. године објавио романирану биографију Марка Миљанова у којој је сликовито приказан војводин живот. Али у томе раду знатно мање је било ријечи о његовом књижевном дјелу. Посљедњи Букићев рад о овоме писцу објављен је 1963. године, пола вијека након појаве првог Букићевог прилога о Марку Миљанову.

Проучавању живота и рада Марка Миљанова дао је значајан допринос Јагош Јовановић чије интересовање за овога писца почиње још прије рата. Његова студија о Марку Миљанову (објављена 1952. године)²⁶ представља вриједан прилог проучавању пишчева живота и дјела. У овој књизи Јовановић је са више успјеха освијетлио друштвено-историјске услове у којима је војвода живио и писао, пишчев живот и рад, него његово књижевно дјело које је у тим условима настало. Овим радом проширена је основа за боље познавање и даље проучавање Маркова стваралаштва.

Међу најбоље књижевне анализе војводина дјела спада краћа студија Бузе Радовића²⁷ у којој аутор разматра особености пишчева стваралаштва. У закључку Радовић указује на супротности између Маркове списатељске невјештине, гледано у занатском смислу, и ре-

²⁴ Г. Геземен, *Чојство и јунаштво...* 28.

²⁵ Т. Букић, „Марко Миљанов“ у: *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија до 1918. године*, Цетиње, Народна књига, 1951, стр. 273—305.

²⁶ Јагош Јовановић, *Марко Миљанов*, историјска и књижевна студија, Цетиње, Народна књига, 1952.

²⁷ Буза Радовић, „Писац Марко Миљанов“, *Летопис Матице српске*, Нови Сад 1959, књ. 384, св. 1, стр. 1—21.

зултата да то што напише код читалаца изазива моралну реакцију. Он ставља Маркову прозу „између народног и потпуно оригиналног стваралаштва“. У каснијем раду Радовић изражава гледиште да су *Примјери чојства и јунаштва* оригинално, индивидуално дјело.

Објављивањем сабраних дјела Марка Миљанова 1967. године у издању Графичког завода у Титограду²⁸ дат је значајан прилог даљем проучавању војводинских дјела. Ово издање обухвата четири књиге Маркових дјела, пета књига која садржи петнаестак критичких и мемоарских прилога од наших и страних аутора. Ово издање дало је подстицаја за даље проучавање Маркових дјела, па је о њему написано више прилога него поводом било којег ранијег издања.

Језику Марка Миљанова поклонили су пажњу први редактори његових дјела Љубомир Ковачевић²⁹ и Михаило Вукчевић,³⁰ али о томе питању касније није довољно писано. Значајан допринос проучавању пишчева језика дао је Борђе Костић својим дјелом, *Речник Марка Миљанова* (1971).³¹ Замишљено у више књига, ово дјело је рађено на лекичком материјалу објављених Маркових дјела. Костић је више година проучавао пишчев језик да би расвијетлио однос између народног и књижевног језика. По ауторовим ријечима, Марко Миљанов је „један од градитеља књижевног језика на подлози народних говора“. Костић сматра да се језик овога писца налази између језика Вука Караџића и изворног народног говора „да та његова вредност и чини полазну тачку стварања нашег књижевног језика.“³²

И поред извјесних непотпуности лексичког материјала у овоме рјечнику, то је вриједно дјело у коме је грађа обрађена на модеран начин.

Дјела Марка Миљанова, са малим изузецима, нијесу превођена на друге језике. Посљедњих година учињен је извјестан напор да се читаоци других језика у нашој земљи упознају са Марковом прозом. Избор из његових дјела објављен је на албанском језику у Приштини 1971.³³ Као и раније Марк Краснићи (1958,³⁴ и Мекули у ширем предговору о овоме дјелу и писцу истиче војводино добро познавање

²⁸ Марко Миљанов, *Сабрана дјела I—V*, Титоград, Графички завод 1967, редактор Милорад Стојовић.

²⁹ Љ. Ковачевић, „Језик и правопис“, LXVI—LXXX у предговору књиге Марка Миљанова: *Племе Кучи у народној причи и пјесми*, Београд, 1904. — Љ. Ковачевић у предговору дијелу: *Живот и обичаји Арбанаса*, Београд, 1907, стр. XVII—XXXVI.

³⁰ М. Вукчевић, *Летопис Матице српске*, Нови Сад, књ. 227, св. 5 (1904), стр. 1—3; књ. 234, св. 6 (1905), стр. 75—79. — *Кад крв узаври*, Београд, 1931, стр. 7—14, 21—25 (рукопис).

³¹ *Речник Марка Миљанова*, Wisconsin State University Superior, 1971, стр. XIV + 337.

³² Исто, IV.

³³ Mark Milanit, *Legjenda për Shqiptarët*, Prishtinë, Rilindja 1971, izbor i predgovor Hasan Mekuli.

³⁴ Mark Krasniqi, »Shiptarët ne veprat e Mark Milanit«, *Përparimi*, Prishtinë, IV, 1958, 11—12, 793—802.

албанског народа и наглашава пишчев добронамјеран став и напор да тај народ вјерно прикаже и представи, да са њим упозна наше читаоце. Оба критичара шире анализирају Маркова дјела и указују на њихове врлине и на неке недостатке који се показују када се ова дјела пореде са Његошем и Љубишом.

Избор из дјела Марка Миљанова објављен 1976. године на македонском језику³⁵ представља прилог упознавању наших народа са стваралаштвом овога писца.

Јубиларна 1971. година била је нов повод за даље проучавање дјела Марка Миљанова и за подсјећање на њега. Те године створени су материјални услови за изучавање живота и рада овога писца, набављени су неки пишчеви рукописи и прикупљена архивска грађа, што је омогућило формирање Музеја на Медуну.

Развијање критичке мисли о Марку Миљанову подстиче научнике да постављају нова питања у вези са пишчевим животом и стваралаштвом и да провјеравају старе судове. Етичка страна Маркове личности и његове прозе привукла је многе ауторе. Критичари су констатовали да је Марко Миљанов, иако није створио систем етичких норми, ипак дао једну етичку концепцију у којој чојство има истакнуто мјесто међу врлинама. О овоме предмету у посљедње вријеме написао је низ прилога Слободан Томовић. Од етичких врлина Томовић издваја добротинство, а Милоје Петровић великодушност.

Седамдесетих година много се писало о књижевном раду Марка Миљанова,³⁶ у томе периоду одбрањене су и двије дисертације. У Црногорској академији наука и умјетности ради се на критичком издању Маркових дјела. Све то говори о све већем интересовању читалаца, критике и науке за дјела овога писца.

У књижевној критици често је истицана богата садржина, снажни ликови, необичне ситуације, национални карактер, велика етичка и васпитна вриједност, сугестивност приповиједања, крепак језик и стил. Али то није било довољно. То што војводино дјело није имало „артистичку“ компоненту и савремени језички израз, што је захтијевала ранија критика и остваривала ондашња књижевност, била је сметња да се то дјело уврсти у књижевне токове с краја 19. вијека.

Дјело Марка Миљанова дуго времена остало изван књижевних праваца, али се за њега није смањивало интересовање читалаца и књижевне критике. Значење овога дјела далеко је шире него што су историјски и географски простори на којима се јављају Маркови јунаци.

³⁵ Марко Миљанов, *Избор*, Скопје, 1976, Македонска књига, Наша књига, Култура, Мисла. Избор и предговор Миодраг Друговац. Превод Михаил Јанушев.

³⁶ Јован Чаџеновић, *Књижевно стваралаштво Марка Миљанова*, Београд, Научна књига, 1981.

У своме дјелу и животу писац је истакао и снажно нагласио чојство, етичност, хуманизам, дакле људскост без икаквих ограничења и предрасуда у односу на народност, вјеру и друге разлике међу људима.³⁷

Иако је о Марку Миљанову од почетка овог вијека настала обимна литература из разних области — историографије, етнографије, књижевне историје и језика, остало је низ неријешених проблема. У литератури о Марку Миљанову нека питања релеватна за тумачење и вредновање његових дјела нијесу ни постављена, на друга нијесу дати прихватљиви одговори. Бројне теме још нијесу проучене, и то представља изазов за испитиваче.

У области књижевног стваралаштва дуго времена се постављало питање ауторства *Посланице сераду Јолу Пилетићу*, па и данас има мишљења да је ово Марково дјело. У литератури о овоме писцу постављено је питање ауторства епских јуначких пјесама које су објављене у дјелу *Плеће Кучи у народној причи и пјесми*. Иако је војвода те пјесме означио као народне и навео имена пјевача од којих су записане, неки аутори сматрају да их је он испјевао.

О етичкој проблематици у Марковим дјелима доста је писано, истицано је јединство моралних назора и поступака писца, али се поставило питање вриједности одређених моралних норми у односу на савремене етичке захтјеве.

У стручној литератури није освијетљен однос Маркове прозе према народном стваралаштву, није утврђена гранична линија између онога што је аутентично пишчево и онога што је преузео од других, односно што је код њега као код других приповједача.

Пишчево стваралаштво није ни типолошки одређено, није утврђено мјесто Маркове прозе у развоју наше књижевности нити је показано којим својим одликама ово дјело припада одређеном књижевном правцу који се јавља у другој половини 19. вијека.

Поред афирмативне линије књижевне критике о Марковом стваралаштву од самог почетка вијека чули су се и гласови сумње у вриједност овога дјела. Ова гледишта настала су због недоумице како да се посматра, оцијени и објасни својеврсно јединство личности писца и његова дјела, а још у већој мјери како да се третира синкретизам Маркова стваралаштва које садржи неразлучиве компоненте приповједачког, фолклорног, етнографског, историјског и др.

³⁷ Исто, 276.

Summary

MARKO MILJANOV IN LITERARY CRITICISM

by Jovan Čadjenović

The life and work of Marko Miljanov can be divided into two periods, the year 1882 being the dividing line, when the Duke left state service and retired to a quiet life and his literary work. The literature about Marko Miljanov can also be divided into two topic groups. He was written about as a haiduk, a warrior, a top ranking state official and a freedom advocate. A lot was also written about his character, his historical importance and his relationship to Prince Nicholas. The second group includes numerous texts about Marko's literary work, ideas, etc.

There were several occasions for writing about Marko Miljanov, such as his participation in the Hercegovina uprising and in other battles in Montenegro, his stay in Cetinje, his trip to Serbia, Vojvodina, and to some other parts of our contry and foreign countries, and finally the writer's death in 1901.

The publication of his works from 1901 to 1905 was approvingly followed by literary critics. Later publications also attracted the critics' attention — collected works in 1930 in Belgrade, selected works in 1947, also in Belgrade, collected works in 1967 in Titograd, etc. Numerous contributions were published on the occasion of anniversaries in 1941, 1951, 1971, etc. These were the external incentives for the study of writer's life, ideas and creative work.

During the eighty year period since Skerlić's first review, our knowledge about the Duke's life and the character of his literary work has been constantly expanding. Literary criticism interpreted his works as a whole, and also individually. »Examples of Character and Heroism« was accepted with affirmation from the beginning, whereas reviews of some other works differed considerably. Therefore, we can say that literary criticism was on the whole favourable to Marko Miljanov, which cannot be said for literary history.

However, Marko Miljanov and his work present several topics and problems yet to be discussed and solved.

